

רומן – ברו ותוכו

מאמר א': בין חומר ללבינים

א.

מידה נאה ומתקבלת היא להטיל דגש של חשיבות בדבריו האחרונים של אדם, וביותר אם הוא אדם של צורה, מבעלי־תריסין שבדור. הילכך נטיל דגש של חשיבות בדבריו האחרונים של ש"י עגנון, שאמירתם היתה ברשות רבים כבודה; הלא הם דבריו בישיבה השמונים ותשע של מליאת האקדמיה ללשון העברית, שנתקיימה לפני שנתיים ועשרה ימים. היו אלה הערות לענין, שנדון באותה ישיבה, דהיינו מה שם ייקרא בלשוננו למה שהצרפתית קוראת roman à clé, והגרמנית Schlüsselroman; והוא, כידוע, דבר־סיפור, שניתן בו תיאור, אם מרומז אם מפורש, של אנשים מסוימים וידועים, אף חיים וקיימים, כשהם נגלים, אמנם, בשמות בדויים, אך ניתנים בהם, על יציבתם ונוהגם, סימני־היכר ברורים ומובהקים. מזכיר האקדמיה, מר מאיר מדן, שהעלה אותו ענין לפני המליאה, ראה להעיר, כי בכלל הרומנים, שכתבם ש"י עגנון, מצויים גם רומני־מפתח, ודברי ש"י עגנון באו סמוכים לכך, והרי עיקרם: "חס ושלום, שאני כותב רומני מפתח. אם יש מיני בני־אדם שמתיחסים על אנשי סיפורי – יתיחסו – כשם שיש בני אדם, שמשלשלים יחוסם לאנשי סיפורי, כך יש אנשים של שוא, שאוהביהם או שונאיהם רואים אותם, כאילו הם כתובים על ספרי. לבסוף, לאחר שאומרים לו לאדם שכזה, ראיתי מה כתב עליך עגנון, הרי הוא רואה את עצמו לפי הדמות שהיא כתובה על ספרי – – מימי לא נתכוונתי להעלות בסיפורי דמות, שיכולים לומר עליה, לפלוני זה נתכוון המחבר, אלא ברית כרותה למספר אמיתי, שכל נפש שהוא עושה נפש חיה היא, אלא מתוך שיש מיני ידענים, שרואים את עצמם כאילו יודעים את הכל, כאילו אין דבר נעלם מהם, עשויים אנו לשמוע מהם על הנפש אשר עשינו בחרונו של עולם, כאילו הם מכירים אותם כבר קודם שעלתה במחשבתנו לתת להם חיים. סוף כל דבר, מימי לא כתבתי רומן מפתח, ואיני קורא ברומני מפתח, אף המונח 'רומן מפתח' בלשון עברי אינו מניח את דעתי. לא כל מה שיפה ללשון לעז, יפה לעברית" (זכרונות האקדמיה ללשון העברית, ירושלים, כרך ט"ז, תשכ"ט, עמ' 32–33).

ב.

עד כאן דבריו של ש"י עגנון; מכאן ואילך ציוניי בשוליהם – ופתיחתם הערה, כי אפשר נתקיימה בו בבעל-הדברים בחינת דאיהו לא חזי מזליה חזי, ואין לך שעה, שאותה בחינה עשויה להיות מכוונת לה, כשעה שאנו נתונים ועומדים בה עתה, שעת הופעתו של הרומן "שירה" ותפוצתו, כשקהל-הקוראים, או חלקם הגדול, לא יצא מכלל הדרגה הנמוכה, היא דרגת הסקרנות, וממילא לא נכנס לכלל הדרגה המעולה הימנה, היא דרגת ההתעניינות, ומתוך שהוא שרוי במה שהוא שרוי, הרי יותר משהוא מבקש לעלות מן החומר אל הלבנים, הוא מתאוה לנחות מן הלבנים אל החומר, ועל כן רבו כן רבו שאין חייהם קרויים חיים, עד שלא יגלו מי מסתתר מאחורי ראובן אשר חילל יצוע ומי מסתרת מאחורי תמר אשר תשב בפתח העינים וכיוצא בהם, בחינת הוציאום אלינו ונדעם; וסופם של הניחושים והבילושים אכזב, שהם מגלים, לכל המופרז, את הגלוי, אלו מיני דמויות-הצדדין שהן, במסגרת הסיפור וכונתו, טפילה לעיקר, ואינם מגלים את העלום, אלו דמויות-הראש שהם, במסגרת הסיפור וכונתו, עיקר; עד שניתן אפילו לקבוע כלל: ראית נפש בסיפור זה ובשכמותו ואתה מגלה דגם מדויק לה במסגרת החיים, שהוא מצעו של הסיפור, הרי ככל שהיא שאולה יותר כהויתה וכדקדוק הויתה בחיים, היא פחותה יותר בעיצובה ודקדוק-עיצובה באמנות; ראית נפש בסיפור זה ובשכמותו, ואתה מתקשה למצוא לה דגם מדויק במסגרת החיים, שהוא מצעו של הסיפור, הרי ככל שהיא שאולה פחות כהויתה וכדקדוק הויתה, היא מעולה יותר בעיצובה ובדקדוק עיצובה באמנות, שכן קודם היתה לפניך מציאות של נפש מחוצה לנפש האמן, ועתה לפניך אפשרות של נפש מפנים לנפש האמן, או נאמר: קפל בקפלי נפשו של האמן עצמו.

ג.

וכל כך למה, – ככל שהדמות המתוארת היא לו למתאר חיצונית, הוא מניחה כפי שהיא, בחינת חומר; ככל שהדמות המתוארת היא לו למתאר פנימית, הוא לש בחמרה עד שהיא נעשית לבנה, לבנה של עצמו. עד היכן הדברים מגיעים ידענו מתשובתו המפורסמת של פלובר, למי שטרחו גם הם בניחושים ובבילושים, מי היא, בעצם, הגברת המסתרת מאחורי מאדאם בווארי, ופטרס בדיבור קצר *c'et moi*, כביכול: אני, אני הוא ולא אחר. לא שש"י עגנון לא שאל לו חמרי חמרים של חול וחומר מעברים, ולא שאין אנו רשאים, אלא אפילו חייבים, לעסוק בבירורם, בגבולו של המחקר וחוביו, והרי הוא עצמו בשיחו היה מרמיז ומפרש: רואה אתה פלוני, המטייל לפנינו, הוא-הוא אלמוני שבסיפורי פלמוני, וכבר נכתבו דברים על כך בחייו, קל וחומר במיתתו, אבל כל הבקי באותה פרשה, ואפילו יש בו

מיהירותם של שרואים את עצמם, כאילו יודעים את הכל, אי אפשר שיהא בו מיהירותם של שרואים את עצמם כאילו אין כל דבר נעלם מהם, ושעל-כן הוא מבין, כי ידיעתו, וביותר ידיעתו הברורה, אינה חלה אלא על הגלוי, ומה גלוי יותר כשאיילה של דבר שקנינו כמותו; ואין ידיעתו, וביותר ידיעתו הברורה, חלה על הנעלם, ומה נעלם יותר כשאיילתו של דבר, שאין קנינו כמותו, שבין השאיילה לבין הקנין התחוללה מערכת סינונים וגלגולים, לפני ולפנים, עד שהמרחק בין השאול והקנוי כההוים רבה. ומה בין שאילה ראשונה ושאיילה אחרונה, ששאיילה ראשונה אינה יוצאת מגדרה של קליפה ושאיילה אחרונה נכנסת בגדרו של תוך.

ד.

אני הגבר ראה עושר בשבט חסדו, חסד האמן, שזכיתי להיות לו איש אמונים, ויכולתי לגלגל בדמויותיו עד קריאת הגבר, אולם עתה אוכיר אך זאת, כי ראיתו בזימוניו עם הרבה מן הדמויות, לאחר שהעמידם כפי שהעמידם, כגון פגישותיו עם ר' גרונום יקום פורקן בשעת תפילה ביום כיפור קטן; או עם מר חפני ממציא המלכודת לעכברים, הן בביתו והן מחוצה לו; וכן עם בעל רגל מתוקה בסימטתו; ומר ארזף ברחוב ובבית קפה, ומר רכניץ בין אוטו לאוטו, ומר מושלם בבית הבראה ומר שפלטלדר במהומה של כינוס, ואין צריך לומר עם מי שהיו כשני שכנים הדורים בכפיפה אחת, ואף עם מר ווייכסל ומר זילבר ומר מילך משבוש, ומר כהן מפטישיריץ, וכהמה וכהמה, והייתי מתבונן יפהיפה בתגובתו ועל פי שוני תגובתו נמצאתי למד על תודעתו שלו עצמו, מי הוא חומר, שהניחו כפי שמצאו לפניו, ומי נעשה לבנה. והיה זה משחק תגובות רב-גונים – ככל שהחומר עמד בעינו, היה הזימון עמו דרך רהיה ודרך חששה אפילו דרך אימה; ככל שהחומר לא נשאר בעינו, אלא נעשה, במעט או בהרבה, לבנה לעצמה, שתשובה בבנין אינה מקרה, קפריסה או שרירות, אלא כורח, הזימון עמו היה דרך חירות.

אכן, הזימונים שהזכרתי היו רבים ומשעשעים, ועמדו לי בהבחנה בין דמויות-צדדין שראיתים במבורר בזימונים אלה ובין דמויות-ראש שלא ראיתים אפילו במעומעם בהם, ולא שעני שנתחדדה כאן נסתתמה כאן, אלא כשם שאפשר שאדם יסב כנגד חברו לשולחן, או יבוא לקראתו ברחוב, כך אי אפשר שאדם יסב כנגד עצמו לשולחן, או יבוא לקראת עצמו ברחוב. והוא פתח הבנה לחלוקה בין דמויות שהן מחוצה לנפש המספר והם כשולי הסיפור ובין דמויות שהן מפנים לנפש המספר והם כמרכזו, ואם המספר נפתח בקצה היריעה לצילום שהוא בחזקת חיקוי, הרי נאמן בלב היריעה ורובה לעיצוב שהוא בחזקת בריאה.

ה.

וכשם שהדברים אמורים בסיפור "שירה", כך הם אמורים בקרוביו – בסיפור "בנערינו ובזקנינו" מזה ובסיפור "תמול שלשום" מזה. הצד השווה שבשלושתם הוא תיאורה של חבורה קטנה, אם אנשי חברת ציון בבוטשאטש, אם אנשי העליה השניה ביפו, אם חכמי הר הצופים בירושלים, כשם שהצד השווה שבענינם הוא הבלט המרחק שבין הרקע, גדלותו של מקום וזמן, ובין המצע, קטנותו של דור, או סוג של בני הדור, שהם בנותן יצוג לו. קוטן החבורה נותן, שהבחירה באישים, היא לא בלבד מבחינה טיפולוגית אלא אף מבחינה אינדיבידואלית, מצומצמה למדי, אבל הוא המבחן לאמן ולמעשה הנפשות שבידו.

אלה הנפשות אשר – כדבריו באותה ישיבת האקדמיה – עשה בחרונו של עולם. אמרתי: כדבריו, על שום שצירף בהם לשונות מדרש; מכאן מה שנדרש בפרשת אברהם אבינו: את הנפש אשר עשו בחרן – למה אמר עשו, ללמדך שכל שהוא מקרב את הנכרי ומגייירו כאילו בראו; מכאן מה שנדרש בפרשת יעקב אבינו: מחרן אנחנו – מחרונו של הקדוש ברוך הוא אנו בורחים. ומאד יתכן, כי בדבר המספר על נפשות אשר עשה בחרונו של עולם, כיוון ביחוד לסיפורו "שירה", שאין לך בסיפוריו מסגרת-זמן, שהיא מתרחשת בחרונו של עולם, כשגורל העם הטבוח מפרפר בין החיים והמוות, כמסכת הסיפור הזאת, וממילא אין כמותו להבלטת התהום שבין פעיטות הנפשות ובין עצמת זמנם ומקומם. אבל לעיוננו עתה נאמר, כי בסיפור הזה, כבסיפורים הנזכרים ובכמותם, יש נפשות, שהאמן לא קירבם והם כנכרים, בלשון אחר: הם קליפה וחוק, ויש נפשות שקירבם והם כמגוירים, בלשון אחר: הם תוך ופנים.

ונסיים ונאמר: אוי לנפשות, אפילו גדולות הן, שהאמן הניחם חומר, ואשרי הנפשות, אפילו קטנות הן, שהאמן עשאם לבנים.

ו.

אם למידת הרחמים – ראוי שהביקורת והחקר לא יתעלמו מן הנפשות הראשונות, והיא מלאכה קלה, ביחוד אם ייזכר מעשה הקיסר פרנץ יוסף והצייר מוריץ שווינדט – מעשה שהקיסר התבונן בדיוקן עצמו, מלאכת מחשבת הצייר, ונתעורר ביחוד על המכנסים המצוירים, חמרם ועינם, היקשה לו לצייר: Wo haben Sie diesen Loden erstanden, לאמור: היכן השגת את הבד הפשוט הזה. אך אם למידת הדין – ראוי שהביקורת והחקר יעסקו בנפשות האחרונות, והיא מלאכה קשה מקודמתה, ביחוד אם ייזכר מעשה טולסטוי והצייר רפין – מעשה שהסופר ביקר בבית-מלאכתו של הצייר, ראה בד גדול, מעשה תלמידו, ששמצויר בו אדם השרוע על גבי

החול, תמה הסופר: הלא הוא גולם; נטל הצייר מכחולו, טבלו בלוח־הצבעים, והטיל כהרף־עין שתי נקודות זעירות. ואין לך דבר קשה כהתחקות על אותו הרף־עין, אך בה, בה בעיקר, אם לא בה בלבד ייבחן מבקר אף חוקר, והמבחן – כל כולו לפנינו.

[י"א אדר תשל"א].